

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Sankta Kakwrylla : spår av ett hemlighetsfullt helgon från vårt medeltida ärkestift

Åmark, Mats

Fornvännen 1935, 356-365

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/1935_356

Ingår i: samla.raa.se

SANKTA KAKWKYLLA

SPÅR AV ETT HEMLIGHETSFULLT HELGON FRÅN VÅRT MEDELTIDA ÄRKESTIFT

AV

MATS ÅMARK

Under resor i ärkestiftet har jag i några kyrkor bland senmedeltida figurmålningar påträffat ett kvinnligt helgon med egendomligt, växlande namn. Klädd i fotsid, veckrik dräkt med midjebälte, sitter hon spinnande på slända, medan råttor löpa uppför den spunna tråden.

I *Films* kyrka i Uppland befinner sig hennes bild i västra valvet över orgelläktaren. Helgonet sitter här på en fyrkantig pall ute i det fria. Gräset är sparsamt antytt. Stödd mot hennes vänstra knä står tenen som uppbär totten. I den upplyftade, högra handen håller hon tråden, vari sländan hänger. Den vänstra hålles nära intill totten. Denna krönes av en cirkel med däri inskrivet kors. Situationen framgår av fig. 1. Överst på ett språkband läses: $\text{S} \text{ facacia}$. Sannolikt har språkbandet innehållit flera efterföljande ord, som nu saknas. Någon garanti för att de nämnda bokstäverna riktigt återge inskriftens ursprungliga lydelse har man ej, och med kännedom om den oförskräckthet, varmed äldre tiders renovörer plägat ifylla skadade, svårlästa inskrifter, torde ett frågetecken efter nuvarande namnformen vara berättigat. Målningarna renoverades 1895. Otto Sylwan, som tydligen kort därefter undersökt dem, har också i *Kyrkmålningar i Uppland från medeltidens slut 1899* (s. 161), efter helgonnamnet satt ett sic!, antagligen härmed betecknande, att det för honom varit okänt och förefallit underligt.

Under en annan namnform uppträder samma helgongestalt i *Hargs* kyrka i Roslagen. Bilden är här målad på en av de sydliga långhuspelarna mot väster och inramad av dubbla linjer. Överst läses: $\text{Sancta: Kafiffaina erud ic}$ (fig. 2).

Då även denna inskrift synes renoverad, torde det vara klokast att icke i dess nuvarande form tillmäta den större trovärdighet än

Film-inskriften. Att bilderna och deras inskrift avse samma kvinnliga helgon är otvivelaktigt. Tolkningen av de två sista, förkortade orden har sina vanskligheter. Med tanke på den släktskap, som utan tvivel finnes mellan vårt helgon och S. Gertrud av Nivelles, torde det dock knappast vara för djärvt att i det näst sista ordet se en förkortning av Gertrud.

I Harg vänder helgonet vänstra sidan mot åskådaren. Med högra handen hålls totten, och tråden, som bär sländan, löper genom den upplyftade vänstra handen. Helgonet sitter här på en trefota pall. Den fotsida klädnaden är grön, med långa ärmar i samma färg, och sammanhållen av ett brunt skärp. I Film är klänningen brun, med korta ärmar, som vid armbågarna äro uppvikta. Därunder fortsätta till handlederna blå underärmar. Doket är i båda fallen vitt.

Konstnären har i Harg varit frikostigare vid markens utförande. Blommor med svarta kors i toppen omväxla med vita och gula prästkragsliknande blomster. Icke mindre än sex stora råttor plåga här helgonet. Fem krypa uppför totten och tråden, medan en stor och fet best bitit sig fast vid hennes underläpp. Två äro vita, de övriga mörkgrå. Även tottens utseende är olika. Korsprydnaden i toppen saknas i Harg, där själva totten är korsvis lindad. Sländornas form är även olika. I Film är sländan rund, nedtill avsmalnande. I Harg förefaller den vara missuppfattad av renovatorn, som sannolikt icke förstått föremålets betydelse.

När hälsingekyrkan N j u t å n g e r s medeltida kalkmålningar här om året restaurerades av konservator Oskar Svensson, befanns en

Fig. 1.
Kalkmålning i Films kyrka.

Fig. 2.

Kalkmålning i Hargs kyrka.

Den kvinnogestalten med slända erinrar om Kacacila-bilden i Film. Bokstavsfragmenten på språkbandet synas mig likaledes, trots den något olika namnformen, peka hän på att vi här ha en tredje bild av den hemlighetsfulla spinnerskan.

Hennes närmaste granne i Njutångervalvet är S. Martin. Övriga helgongestalter i det västra valvet äro S. Halvard, S. Margareta, S. Barbara och ett obestämbart helgon. Det bör kanske anmärkas, att Harg liksom Njutånger är en av ärkestiftets kustsocknar.

Den fjärde fyndplatsen för det spinnande helgonet, likaledes nära kusten, kan tyvärr ej granskas, då kyrkan ej längre finns kvar. Att spinnerskan emellertid förekommit även i Forssa gamla kyrka i Helsingland, framgår tydligt genom en anteckning från 1700-talets förra hälft av prosten Nils Wettersten (d. 1759) i hans först år 1901 utgivna Forssa och Högs ålder och värde. — Enligt Widmark, Beskrifning öf. Provinsen Helsingland I, s. 75, skola målningarna i

sittande, kvinnlig helgonbild i en av de västliga valvkapporna bakom orgeln så undångömd och svåråtkomlig, att den lämnades orörd. Kontraktsposten Ola Österlund i Njutånger har meddelat mig, att konservatorn velat tyda bilden som en sittande Birgitta. Vid ett besök i Njutångers kyrka kunde jag icke fotografera bilden på grund av dess obekväma plats. Jag har blott antecknat: »Kvinnan i dok och gloria, sittande med slända. På språkbandet kan endast urskiljas dessa bokstäver: Sta B ölla.»

Någon rätta observerade jag icke. Detta kan dock ha berott därpå att min uppmärksamhet ännu icke blivit fäst på det spinnande helgonets samhörighet med rättor. Den sittande

Forssa ha funnits kvar till 1730. Kyrkan har sedermera blivit ombyggd.

Även här synes bilden ha varit senmedeltida. »Östra tilskiötningen», säger Wettersten (a. a. s. 94), »lärer icke långt för reformationstiden, nämligen wid 1500 wordit förfärdigad: efter som alla hwalfen deruppå synes af en och sama mästares hand blifvit målade, föreställande sådana historier och bilder, som wanligit war at presentera under den Påfiska Religionen». (En uppräknig av motiven följer, varpå fortsättes:) »Norr på S. Franciscus, och Kata Kyla: denna siter spinnande på slända, och råttor löpa up åt totten; måtte rätt hetat Catharina Kyla af den gamla adeliga Kylaslägten, som Messenius nämner i sit Skådetorn cap: 27, och warit en besynnerlig Qwinna, som på detta sättet anfäktad blifit. . .».

Huruvida vårt helgon förekommit eller möjligen ännu förekommer i flera upplagor här i Sverige och särskilt inom nuvarande ärkestiftet, har jag icke lyckats finna. Icke heller, om möjligen någon bildskulptur bevarats av henne. Såsom senare skall visas, tyckas nämligen sådana ha funnits.

Bildernas ovanliga utseende: den spinnande kvinnan, och särskilt förekomsten av de henne plågade råttorna, har som naturligt är jämte de mystiska namnformerna framkallat undran; och man har frågat, vem detta helgon är och vad hon verkligen hetat.

Samtliga nämnda bilder tillhöra de senmedeltida kyrkomålningarna. Sylwan har i sitt anförda arbete anslutit sig till Hans Hildebrands antagande, att Film-målningarna förskriva sig från åren 1514—20. Målningarna i Harg äro enligt Peringskiöld daterade 1514.

* *

*

Att detta kvinnliga helgon ej varit lokaliserat endast till några enstaka kyrkor i ärkestiftet, visar emellertid en medeltida läsning eller bönebesvärjelse. Uti en Läke- och Örtbok, som Klemming uti Sv. Fornskriftsällskapets samlingar 84 utgivit efter en pappershandskrift från 1500-talets början, tillhörande Linköpings stiftsbibliotek, återfinnas flera läsningar mot råttor och möss. I nr 178 påkallas Sanctus Ciriacus. Nr 181 innehåller en annan kraftig besvärjelse i samma avsikt att fördriva skadedjuren. Nr 179 och 180 äro av följande lydelse:

»The helga Jomfrwn, Sancta kakwkylla, hon var sath j fangahws Hwar rottor oc mysz aatho henne op Oc ty kallar Jach til sanctam kakwkyllam, Ted hon bider til gud Att hwaske Rottor eller mysz maghe här skada göra, j tenna gard vppo tz hwssbondanom til hörer, Eller tz hans folk tilhörer, Ted biwder Jach oc manar ider, Rottor oc mysz vnder gudz högsta bwd, Oc sancte marie lydilse eller lydno, Nw ären i Rottor oc mysz, hädan manade oc besworne, Swa j skolen her aldriq mera j gen komma ffor en Jomfrw maria gudz moder, hon föder een annan son Amen amen:

Versus

O sancta kakwkylla
remoue dampnosa facilla vel fauilla,
Quod tibi de celis
concessit vox micalis:¹

Item, Latt seya eena messo Aff the helga trefolloghet, Oc presten hafwy j messona Sancta kakwkylla biläte oppo altarit for sig, Och efter messona bär tz bylätit j allom hwsom, Oc scriff tessa forscriffna Verser oppo papper oc binth oppo een hwiitan kepp, os sla med käppen oppo veggjar oc golff oc tak, Oc läss wersenar, oc sig, O sancta kakwkylla etc.»

Läsningen är som ovan nämnts hämtad ur en läkebok och måste ha använts att fördriva råttor och möss, i äldre tider antagligen en ännu större landsplåga än nu. Helgonet kallas här K a k w k y l l a.

Det säges ock, att prästen vid den föreskrivna mässan skall hava »Sancta Kakwkylla biläte oppo altarit för sig»; och vidare, att efter mässans slut belätet borde bäras omkring i de hus, där man önskade bli av med besvärliga husdjuren. Därvid skulle den citerade latinska versen, skriven på ett papper, bindas på en käpp. »Och slå med käppen uppå väggar och golv och tak och läs versen och säg: O Sancta kakwkylla etc.» —

¹ Om man läser favillā och får tolka detta liksom dampnosā som ablativ, torde följande försök till tolkning erbjuda sig:

O helga Kakukylla,
avlägsna från den skadliga askan (d. v. s. eldsvådan)
(allt) vad Mikael's röst
från himlen har lovat dig.

Ingenting saknas i fråga om livfullhet. En lika god som sällsam inblick ges oss i en eljest svåråtkomlig sida av den medeltida folkfromheten.

Tydligt är, att helgonets kult, så pass obskyr den än må ha varit, av den senmedeltida kyrkan tillåtits och även direkt knutits vid kyrkorummet. Detta framgår särskilt av uppgiften, att bilden skulle stå på altaret framför mässeprästen, innan den bars omkring i gårdarna. Likaså av de nämnda kyrkomålningarna, där Kakwkylia visserligen icke intagit någon av de främsta platserna, men i varje fall kommit i ganska hederligt sällskap.

Huruvida handskriftens förekomst på Linköpings stiftsbibliotek berättigar till några slutsatser om en Kakwkylakult i detta stift, har jag icke varit i tillfälle att undersöka. Det vore eljes av stort intresse, om spår kunde påvisas här i Sverige även av någon altarbild, i så fall en träskulptur.

* *
*

I Tyskland kan detta helgons kult konstateras även i senare tid, även om den ingalunda varit vanlig. Hon uppträder här, som vi skola finna, under något andra namnformer än sin nordiska släkting.

Otte nämner visserligen i sin *Kunstarchäologie* (1878, I, s. 566) *Cutubilla* såsom »eine sonst völlig unbekannte Heilige», vars enda förekomst skulle vara i klosterkyrkan S. Ulrici i Adelsberg uti Württemberg. Hon uppges där förekomma »sowohl an einem Wandkonsole als in dem Altärschreine . . . beidemal mit zwei Mäusen zu ihren Füßen.» Därunder skall stå namnet *Cutubilla*. Den hagiografiska forskningen har emellertid kunnat komplettera denna Ottes uppgift.

I början av 1890-talet fördes en diskussion om det hemlighetsfulla helgonet i *Zeitschrift des Ver. für Volkskunde* (Berlin). Utan att draga några närmare slutsatser påpekade där signaturen K. W. (1891, I, s. 444), att S. Gertrud av Nivelles plägar uppträda som beskyddarinna mot råttor och möss, varför hon ofta avbildas stående vid vatten, omgiven av dylika djur.

I detta sammanhang må anmärkas, att denna sida av S. Gertruds

verksamhet har varit tämligen obeaktad här i Sverige.² Kyrkomodellen förekommer oftare som hennes attribut.

I följande årgång (1892, II, s. 149) sökte folkloristen Ignaz Zingerle i en uppsats S. Kakukabilla—Cutubilla identifiera helgonet med S. Gertrud. Han beskriver ett gammalt träsnitt med en dubbelbild, föreställande dels S. Mikael vägande en själ, dels »eine Nonne die am Spinnrocken sitzt, an dem eine Ratte emporsteigt . . . Über dem Bilde liest man: Kakukilla gros gnade sage ich dyr von gute her wil dich logen aws aller not du salt grosze gewalt von gute haben du salt dy ratten vortreuben unde voriagen Amen.»

Läsningen erinrar om den ovannämnda svenska. Zingerle's slutsats förefaller dock något förhastad: »Es kann kein Zweifel walten, dass hier die heil. Gertrud dargestellt ist», och att sålunda S. Gertrud och Cakukilla skulle vara identiska. Trots flitiga hänvisningar till äldre hagiografiska källor, som behandla S. Gertrud och nämna löften till »Sanct Cakukilla Mäusen», verkar hans bevisföring icke övertygande.

De mytologiska funderingarna om råttor såsom symboler för själen, och att djävulen antagit rättgestalt, torde även kunna lämnas därhän. Det ur ett 1600-tals arbete anförda påståendet, att bilder av S. Gertrud aldrig framställts utan råttor är, såsom ovan antytts, icke heller i överensstämmelse med vad man känner om hennes uppträdande i Sverige.

Att förbindelse finnes mellan S. Gertrud och Kakukylla skall ej förnekas. Däremot torde det vara förkastat att utan vidare identifiera dem båda, åtminstone beträffande Sverige.

Ett tredje inlägg i diskussionen gjorde W. Drexler (1898, VIII, s. 34). Den ovan återgivna besvärjelsen (i Läke- och Örteboken) med anropande av Sancta Kakukylla har D. sammanställt med en medeltida engelsk läsning på latin till skydd emot eldsvåda:

Sancta Columquille
remove mala dampna faville. . .

Columquillus (el. Columkill) är ett i den hagiografiska litteraturen känt binamn på den hel. C o l u m b a, abboten av Iona (521—597).

² Ä brämet till en korkåpa i Kumla (Närke), sydtyskt arbete, daterat 1522, ehuru antagligen tillverkat för Sverige, återfinnes dock, enligt vad friherre C. R. af Ugglas välvilligt meddelat mig, S. Gertrud med råttor.

En ovädersbesvärjelse från 1300-talet, vari denne Columquillus anropas, innehåller enligt Drexler bl. a.:

+ Sancte Columquille,
 remove mala queque procelle,
 + ut tunc orasti,
 demundo quando migrasti,
 + quod tibi de celis
 promisit vox Michaelis.³

Visserligen har icke D. kunnat finna något drag i Columballegenden, som ställer helgonet tillsammans med råttor och möss. Icke dess mindre anser han sig kunna våga det påståendet, att av Sanctus Columcille uppkommit först Sanctus Kakukakille (Kakukille) och därur femininformen Sancta Kakukilla. En sådan förväxling eller förvandling av genus skulle så mycket lättare kunna förklaras som, enligt D., för det manliga abbothelgonet även formerna Kolumkilla och Kolumbilla kunna påvisas. Då helgonnamn på -a vanligtvis avse kvinnliga helgon, är en omkastning icke ägnad att förvåna den som har någon erfarenhet av de gamla besvärjelseformernas lätthet att bli vanställda. Dessa Drexlers slutledningar synas ägnade att ge en förklaring åt vårt mångbenämnda helgon.

Samma ståndpunkt intar även folkloristen Richard Andree i sitt 1904 utgivna arbete *Votive und Weihegaben des katholischen Volks in Süddeutschland*. Till kvinnliga helgon, som icke äro av Kyrkan erkända, räknar han den av folket skapade S. Kakukabilla (Cutubilla, Kakukilla, Kukakille), som hjälper mot möss och förväxlas med S. Gertrud, vilken har en mus till attribut. Om uppkomsten av den förras namn och kult säger A.: »Sie ist selbst durch ein Missverständnis, durch allmähliche Umwandlung aus Colum Cille entstanden», det keltiska namnet på S. Columba, abboten från Iona.

När och huru helgonets bild och kult kommit över till Sverige låter sig icke närmare bestämma. Att hon icke här är inhemsk synes ovedersägligt liksom även, att såväl förekommande bilder som be-

³ Om man läser *de mundo*, skulle möjligen följande översättning kunna göras:

Helige Columquille, / avlägsna stormens alla skador, / såsom du sagt, / när du bortgick ur världen, / något som Mikaels röst lovade dig från himlen.

svärjelseformler äro senmedeltida — knappast daterbara före år 1500.

Hennes självständighet hos oss gentemot de namnkunnigare, kontinental fränderna S. Gertrud och S. Columba är uppenbar. Om den sistnämnde överhuvudtaget förekommit i Sverige under den senare medeltiden — Geete upptar honom icke i sitt *Kalendarium svecicum medii ævi* — så torde han ha varit så sällsynt, att hans kult i detta sammanhang kan frånses. Den Kakwkylla, som anropats mot råttor och möss, och som under detta eller närbesläktade namn avbildats på våra senmedeltida kyrkomålningar, har tydligen i Sverige i regel icke satts i förbindelse med S. Columba, utan varit ett, visserligen något obskyrt och underordnat, men dock fullt självständigt helgon.

Detta synes mig särskilt framgå av de platser i kyrkorna, som tilldelats hennes bild. De äro visserligen relativt anspråkslösa — i regel i kyrkornas västliga och alltså mindre förnämliga delar. I Film har hon till granne dels en martyr, som nedstötes i en håla, dels ett svin som rider på en björn! Men det kan icke bestridas, att hon i andra fall erhållit ganska aktningvärda grannar såsom S. Franciskus, S. Martin m. fl. Blott i Harg synes genom inskriften en antydning ha givits om något samband mellan henne och S. Gertrud. Att hennes kult legat vid sidan av Kyrkans officiella är tydligt. Den folkliga fromheten, särskilt vid medeltidens slut, gick ofta egna vägar, utanför dem som Kyrkan sanktionerat.⁴

⁴ Frestande, ehuru måhända väl djärft, vore att i samband med detta helgon sätta en annan mystisk gestalt, som jag under mina klockforskningar påträffat i Södermanland. På storklockan i Dillnäs kyrka finnes en större, synnerligen väl utförd reliefbild föreställande en nunna. Klockan är visserligen icke i sitt nuvarande skick äldre än från 1736; men enligt en tradition inom socknen skall bilden föreställa »nunnan Dilla». Jag vågar icke avgöra, huruvida något värde kan tillmätas denna tradition. Icke heller, om den nämnda bilden möjligen kan ha efterträtt någon liknande på en ev. tidigare klocka i Dillnäs. Det förekommer icke så sällan vid omgjutning av en klocka, att den nya förses med en dräkt, som erinrar om hennes föregångare. Någon dylik antydning finnes dock icke på klockan i Dillnäs. Ej heller framgår det av henne, att nunnebilderna haft något namn. Sockennamnet Dillnäs är känt redan under medeltiden. Det skrevs 1314 Dyllenæs och 1419 Dyllanæs. Utan att därför våga något som helst påstående om ett samband mellan vårt ovan skildrade, mystiska helgon och »nunnan Dilla», har jag här endast på grund av en viss namnlikhet dem emellan velat fästa uppmärksamheten på tillvaron av en tradition om denna nunna, vars gestalt även förefaller något egendomlig.

Huru länge denna kult kan ha förekommit hos oss låter sig knappast avgöra. Sannolikt upphörde den ett stycke in på 1500-talet. Vid reformationens genomförande blevo dylika yttringar av medeltida kultfromhet hårt efterhållna.

De namnformer, varunder det folkliga helgonet uppträtt, äro emelertid icke så få. De för Sverige antecknade äro:

1. Kakwkylla (Linköpingshandskriften); 2. Kacacila (Film); 3. Kakitkaina (Harg); 4. K(akuk)olla? (Njutånger); 5. Katakyla? (Forssa). Härtill komma de utländska formerna: 6. Cutubilla (Württemberg); 7. Cakukilla (Münchenhandskrift); 8—10. Kakukabilla, Kakukilla, Kukakille (enl. Andree).

ZUSAMMENFASSUNG.

MATS ÅMARK: Sancta Kakwkylla. Spuren einer geheimnisvollen Heiligen in unserem mittelalterlichen Erzbistum.

In einigen mittelalterlichen Kirchen des Erzbistums Uppsala kommt unter den Kalkmalereien eine eigentümliche weibliche Heiligengestalt vor. Sie spinnt mit einer Spindel und wird von Ratten gepeinigt. Film liegt in der Nähe der berühmten Eisengruben von Dannemora. Die Kirchspiele Harg, Njutånger und Forssa liegen am Bottnischen Meerbusen. Die Malereien gehören der letzten Periode des Mittelalters an. Keine ist früher als 1514. In Film wird der Name S. kacacila geschrieben; in Harg Sancta Kakitkaina. In Njutånger kommt kein Name vor. In Forssa wurde die alte Kirche mit ihren Malereien Mitte des 18. Jahrhunderts abgerissen. In einer Aufzeichnung aus dieser Zeit wird die Heilige Kata Kyla genannt.

In einem mittelalterlichen, schwedischen Gebet wird Sancta Kakwkylla angerufen, sie möchte Gott bitten, Ratten und Mäuse zu vertreiben. In Schweden verschwand der Kult der Heiligen nach Einführung der Reformation Mitte des 16. Jahrhunderts. Für Deutschland wird in Ottes Kunstarchäologie eine Catubila erwähnt. In der Zeitschrift d. Ver. f. Volkskunde (Berlin) wurde in den 1890-er Jahren eine Diskussion über die geheimnisvolle Heilige und ihren Namen geführt. Man meinte, sie sei eine Variante zu St. Gertrud, die auch die Maus als Attribut hat. R. Andree, *Votive u. Weihegaben d. katholischen Volks in Süddeutschland*, 1904, hält die Heilige für eine Verwechslung mit St. Gertrud: »Sie ist selbst durch ein Missverständnis, durch allmähliche Umwandlung aus Colum Cille entstanden.« Dieses Missverständnis kann jedoch kaum für Schweden gelten. St. Gertrud kommt hier meistens ohne Maus, in der Regel nur mit einem Kirchenmodell vor. Columba-Columcilla ist in der schwedischen Heiligengeschichte so gut wie unbekannt. Kakwkylla hat daher in Schweden offenbar eine selbständige, wenn auch bescheidene Stellung im Kult eingenommen.